

Kordala, Tomasz

Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na wzgórzu Krasino w Smorzewie w powiecie sierpeckim

Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku 19, 41-59

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TOMASZ KORDALA

Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na wzgórzu Krasino w Smorzewie w powiecie sierpeckim*

W północnej części gminy Gozdowo, na gruntach należących do wsi Smorzewo, znajduje się morenowe wzniesienie, przez miejscową ludność od dawna nazywane „Krasino”. Ten niewysoki, na pierwszy rzut oka niepozorny, pagórek polodowcowy o średnicy ok. 40 m jest bardzo typowy dla krajobrazu wysoczyzn morenowych północnego Mazowsza. Spośród wielu podobnych form terenowych wyróżnia go to, iż kryje w sobie cenne relikty cmentarza z okresu wczesnopiastowskiego (Smorzewo, stan. 1., AZP 45-53/44).

Okolice Gozdowa, leżące na pograniczu Wysoczyzny Płońskiej i Pojezierza Dobrzyńskiego, są bogate w różnorakie pamiątki przeszłości. Wśród nich istotne znaczenie mają pradziejowe i wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne. Od końca XIX wieku są one przedmiotem naukowego zainteresowania badaczy.

Odkrycie cmentarzyska i pierwsze wykopaliska

Pierwszym badaczem, który zainteresował się wzgórzem Krasino był lekarz, antropolog i archeolog amator z Płońska, Leon Rutkowski (1862-1917). Przebywając podczas świąt wielkanocnych 1899 roku w parafii Kurowo, zauważył na gruntach sąsiedniego Smorzewa, około 300 m na południe od skrzyżowania dróg Smorzewo – Załszyn i Smorzewo – Rękawczyn, „kurhan”. Jego lokalna nazwa „Krasino” pochodzić miała od wsi drobnoszlacheckiej niegdyś istniejącej w tym rejonie¹. Informację o swoim odkryciu badacz niezwłocznie zamieścił w czasopiśmie „Echa Płockie i Łomżyńskie”, jako jeden z fragmentów systematycznie publikowanych na jego łamach „notatek do mapy archeologicznej guberni płockiej”². Według relacji Rutkowskiego wzgórze Krasino było dość rozległe, ale niezbyt wysokie, *otoczone od strony wsi jak gdyby starym, zrujnowanym brukiem. Na wzgórku tym rosły nieliczne brzozy i jałowce, jako pozostałość po dawnym lesie; granice wzgórek miał wyraźne, oddzielone dość wysoką burtą od ziemi uprawnej*³. W kilku miejscach widoczne były czworoboczne konstrukcje kamienne, tylko nieznacznie wystające ponad powierzchnię ziemi. Obecność owych kamiennych czworoboków skłoniła Leona Rutkowskiego do sformułowania wniosku, iż na wzgórzu prawdopodobnie znajduje się wczesnośredniowieczne „cmentarzysko rzędowe”. Jak twierdzili okoliczni mieszkańcy, w przeszłości na wzgórzu stał bliżej nie-

* Niniejszy artykuł stanowi zwięzłe podsumowanie trzech pierwszych sezonów badań cmentarzyska (w l. 2007-2009). Pierwotnie miał on być napisany przez obu kierujących pracami badaczy: Marka Dulnicza i Tomasza Kordalę. Niestety, tragiczna śmierć prof. dr. hab. Marka Dulnicza, w czerwcu 2010 r., sprawiła, że do druku mógł zostać skierowany tylko tekst wyżej podpisane. Dedykuję go pamięci Zmarłego.

¹ L. Rutkowski, *Cmentarzyska z grobami rzędownymi w Krasinie, Romatowie i Koziminach w pow. sierpeckim i płońskim, guberni płockiej*, „Światowit”, t. 7, 1906, s. 4.

² L. Rutkowski, *Przyczynek do notatek do mapy archeologicznej guberni płockiej*, „Echa Płockie i Łomżyńskie”, R. 2: 1899, nr 36, s. 1.

³ L. Rutkowski, *Cmentarzyska...*, s. 4.

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Widok ogólny wzgórza Krasino.

określony obiekt sakralny. Prawdopodobnie była to kapliczka wystawiona nieopodal drogi prowadzącej ze Smorzewa do Rękawczyna.

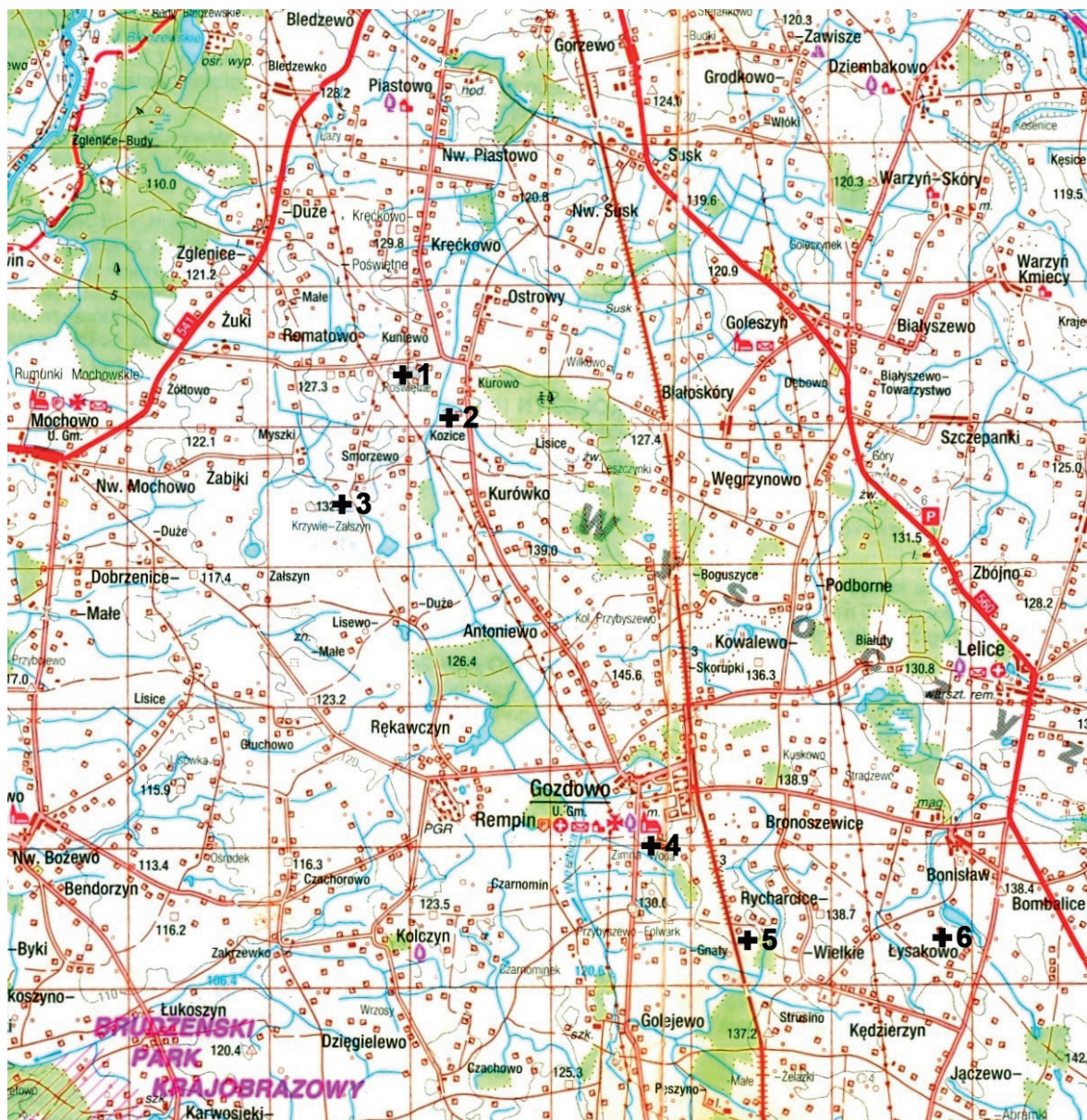
Niedługo potem, bo już w 1900 roku, w Smorzewie przeprowadzono prace wykopaliskowe, których celem była weryfikacja przypuszczenia o istnieniu cmentarzyska. Oprócz Leona Rutkowskiego wziął w nich udział Franciszek Tarczyński (1833-1900), płocki artysta malarz, nauczyciel, znany w całym ówczesnym Królestwie Polskim archeolog i kolekcjoner starożytności. Ten ostatni kilka dni po zakończeniu rozkopywań na Krasinie, w trakcie samodzielnie prowadzonych badań cmentarzyska w pobliskim Romatowie, zmarł nagle w nocy z 29 na 30 czerwca 1900. Pochowano go na cmentarzu parafialnym w Kurowie.

Zakrojone na niewielką skalę wykopaliska Rutkowskiego i Tarczyńskiego w Smorzewie trwały, tak jak większość poszukiwań ówczesnych badaczy nieprofesjonalnych, zapewne nie dłużej niż 1-2 dni. Ich przebieg został dość dokładnie opisany przez L. Rutkowskiego w ogólnopolskim roczniku archeologicznym „Światowit”⁴.

Poszukiwania przeprowadzono w kilku punktach cmentarzyska, a mianowicie w części „wschodniej”, gdzie – jak stwierdził Leon Rutkowski – odkryto jeden grób mężczyzny i jeden kobiety, w części „południowo-zachodniej” (jeden grób mężczyzny) i w części „północno-zachodniej” (jeden grób mężczyzny i jeden kobiety). Łącznie odkopano wówczas pięć grobów, w trzech pochowano mężczyzn, w dwóch – kobiety. Dokładne wskazanie miejsca, gdzie Rutkowski i Tarczyński odkryli wspomniane pochówki, nie jest dziś możliwe, ponieważ badacze nie sporządzili planu stanowiska ani grobów, co zresztą w dawnych rozkopywaniach amatorskich było nagminne. Wiarygodne natomiast wydają się określenia płci osób pochowanych, które autor sprawozdania poparł obszernymi opisami szkieletów. Przedmioty pośmiertnego wyposażenia zmarłych, w postaci kamiennych oselek i żelaznych nożyków, pozyskano tylko w dwóch grobach męskich. Prawdopodobnie wszyscy zmarli zostali pochowani głowami na zachód⁵.

⁴ tamże, s. 4-8.

⁵ tamże, s. 5-7.

Lokalizacja wczesnośredniowiecznych cmentarzysk „szkieletowych” w okolicach Gozdowa

1. Romatowo, gm. Mochowo, 2. Kurowo (Kozice-Smorzewo), gm. Gozdowo, 3. Smorzewo, wzgórze Krasino, gm. Gozdowo,
4. Gozdowo, gm. loco, 5. Gnaty, gm. Gozdowo, 6. Łysakowo, gm. Gozdowo.

W grobach odkrytych w 1900 roku natrafiono na złożone konstrukcje kamienne. Zdaniem Rutkowskiego, najbardziej rzucającym się w oczy ich elementem były cztery wielkie głązy kształtu stożkowatego, stojące niczym stele w narożnikach grobowców. Regularne czworoboki grobów wyznaczały, częściowo widoczne na powierzchni ziemi, obudowy kamienne składające się ze starannie dobranych kamieni łupanych. W obrębie obudów znajdowały się wielowarstwowe bruki ułożone z otoczków o różnicowanej wielkości. Pomiedzy kamieniami bruku, pośrodku grobu, leżały głązy kształtu płasko-wypukłego. Pod brukami i niżej zalegającą warstwą „ziemi ruszanej”, na głębokości 135-150 cm, miały spoczywać szkielety. Całkowitą liczbę grobów znajdujących się pierwotnie na wzgórzu Krasino oszacowano wówczas na nie mniej niż 200 pochówków⁶.

⁶ tamże, s. 7.

Leon Rutkowski dokonał porównania cmentarzyska w Smorzewie z innymi wczesnośredniowiecznymi stanowiskami nekropolicznymi skupiającymi groby kamienne, znanymi mu z terenu guberni płockiej. Jego zdaniem na wszystkich tych stanowiskach widoczne są podobne cechy rozplanowania powierzchni grzebalnej i konstrukcji grobów. I choć, zdaniem tego badacza, między grobami z poszczególnych cmentarzysk istniały różnice dotyczące składu wyposażenia zmarłych oraz kształtu czaszek pochowanych na nich osób, to jednak, ogólnie rzecz biorąc, wszystkie nekropole reprezentują ten sam typ i krąg kulturowy. Archeolodzy amatorzy określali je w końcu XIX wieku mianem „cmentarzysk (kurhanów) rządowych kamiennych”. Na temat ich chronologii nie wypowiadali się zbyt precyzyjnie. Natomiast w XX stuleciu, zwłaszcza po drugiej wojnie światowej, stały się one przedmiotem intensywnych eksploracji i studiów badaczy profesjonalnych⁷.

Cmentarzysko na wzgórzu Krasino nie jest jedynym w okolicach Gozdowa stanowiskiem nekropolicznym z młodszych faz okresu wczesnośredniowiecznego, na którym przeprowadzono prace wykopaliskowe. W roku 1901 Leon Rutkowski odkopał w Romatowie dwa szkielety spoczywające wewnątrz kręgu ułożonego z polnych kamieni⁸. W latach 1947-1948 Krystyna Musianowicz zbadała rozległe cmentarzysko i sąsiadującą z nim osadę w Gozdowie⁹. Wreszcie w 1996 roku Błażej Muzolf przeprowadził archeologiczne badania ratownicze na terenie cmentarzyska, znajdującego się na trasie planowanego gazociągu Jamał – Europa Zachodnia, w miejscowości Kurowo (obwód geodezyjny Kozice-Smorzewo)¹⁰. To ostatnie stanowisko jest jak dotąd jednym z najpełniej rozpoznanych wczesnośredniowiecznych cmentarzysk „szkieletowych” na północnym Mazowszu. Gdy listę tych stanowisk uzupełnimy obecnie eksplorowanym obiektem w Smorzewie i nekropolami znanymi jedynie z przypadkowych odkryć w Gnatach¹¹ i Łysakowie¹², to otrzymamy zarys skupiska cmentarzy funkcjonujących w rejonie Gozdowa w XI-XIII wieku.

Nowe prace wykopaliskowe na wzgórzu Krasino

Od czasu amatorskich rozkopywań w 1900 roku aż do dzisiaj wzgórze Krasino pozostaje nieużytkiem. Pozwala to żywić nadzieję, iż znajdujące się tam cmentarzysko, jako jedno z nielicznych na północnym Mazowszu, nie doznało w minionym stuleciu większych zniszczeń. Pewnego naruszenia substancji zabytkowej zapewne dokonali ci, którzy przychodzili na wzgórze dla pozyskania wystających z ziemi kamieni polnych. W końcu XX wieku osoby zarządzające Państwowym Gospodarstwem Rolnym w Rempinie, do którego grunty te wówczas należały, planowały dokonanie niwelacji wzniesienia, by uzyskać dodatkowy areał orny. Z powodu niesprawności sprzętu zamiaru tego nie udało się zrealizować. Pola otaczające Krasino były uprawiane do ok. 2000 roku. W ostatnich latach popegeerowskie grunty w Smorzewie, w tym wzgórze Krasino, znalazły się w prywatnym posiadaniu. Założenie przez nowego właściciela plan-

⁷ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 1, 1971, s. 435-656; M. Miśkiewiczowa, *Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu*, Płock 1982, s. 63-73; T. Kiersnowska, *O pochodzeniu rodu Awdańców*, [w:] S. K. Kuczyński [red.], *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 5, Warszawa 1992, s. 57-72; T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź 2006; M. Dulnicz, *Wczesnośredniowieczny przełom w obrządku pogrzebowym na Mazowszu*, [w:] S. Moździoch [red.], *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, Spotkania Bytomskie, t. 6, Wrocław 2009, s. 379-399.

⁸ L. Rutkowski, *Cmentarzyska...*, s. 9-11.

⁹ K. Musianowicz, *Cmentarzysko i osada wczesnohistoryczna w Gozdowie, pow. Sierpc*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 17, 1950/51 z. 4, s. 251-304.

¹⁰ B. Muzolf, *Wyniki archeologicznych badań ratowniczych w miejscowości Kurowo, stan. 4, gm. Gozdowo, woj. płockie (nr gaz. 15)*, Łódź 1997 (maszynopis w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi); W. Lorkiewicz, *Wyniki analizy antropologicznej szczątków kostnych z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Kurowie (stan. 4, gm. Gozdowo, woj. mazowieckie)*, [w:] J. Wrzesiński [red.], *Popiół i kość*, Funeralia Lednickie. Spotkanie 4, Sobótka – Wrocław 2002, s. 505-511.

¹¹ L. Rauhut, dz. cyt., s. 506.

¹² A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź 1954, s. 180, 206, tabl. XXXVII: 2; L. Rauhut, dz. cyt., s. 509.

tacji wierzby energetycznej w bezpośrednim sąsiedztwie wzgórza było jedną z przyczyn wznowienia, po ponadstuletniej przerwie, badań archeologicznych stanowiska.

Na początku 2007 roku w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie i w Muzeum Mazowieckim w Płocku narodziła się idea powrotu na wzgórze. Kilka miesięcy później przybrała ona postać projektu naukowego o nazwie „Krasino”. Latem 2007 roku obie instytucje przystąpiły do jego realizacji. Program zakłada zbadanie metodą wykopaliskową całego cmentarzyska oraz pełne opublikowanie uzyskanych wyników. Nasze badania przyczynią się do poznania wielu zagadnień związanych z wczesnośredniowiecznym obrządkiem pogrzebowym na Mazowszu. Większość wczesnopiastowskich cmentarzysk w tej części Polski została rozpoznana tylko we fragmentach, zatem kompleksowa eksploracja nekropoli na wzgórzu Krasino stwarza szansę znaczącego wzbogacenia naszej wiedzy o obrzędowości pogrzebowej na dawnym Mazowszu.

Badania terenowe rozpoczęto od wstępnej, lecz ważnej czynności, jaką było przeprowadzenie pomiarów różnicowania elektrycznej oporności gruntu wokół cmentarzyska oraz wychwycenie anomalii magnetycznych. Prace te wykonał w marcu i kwietniu 2007 roku Krzysztof Misiewicz z Zakładu

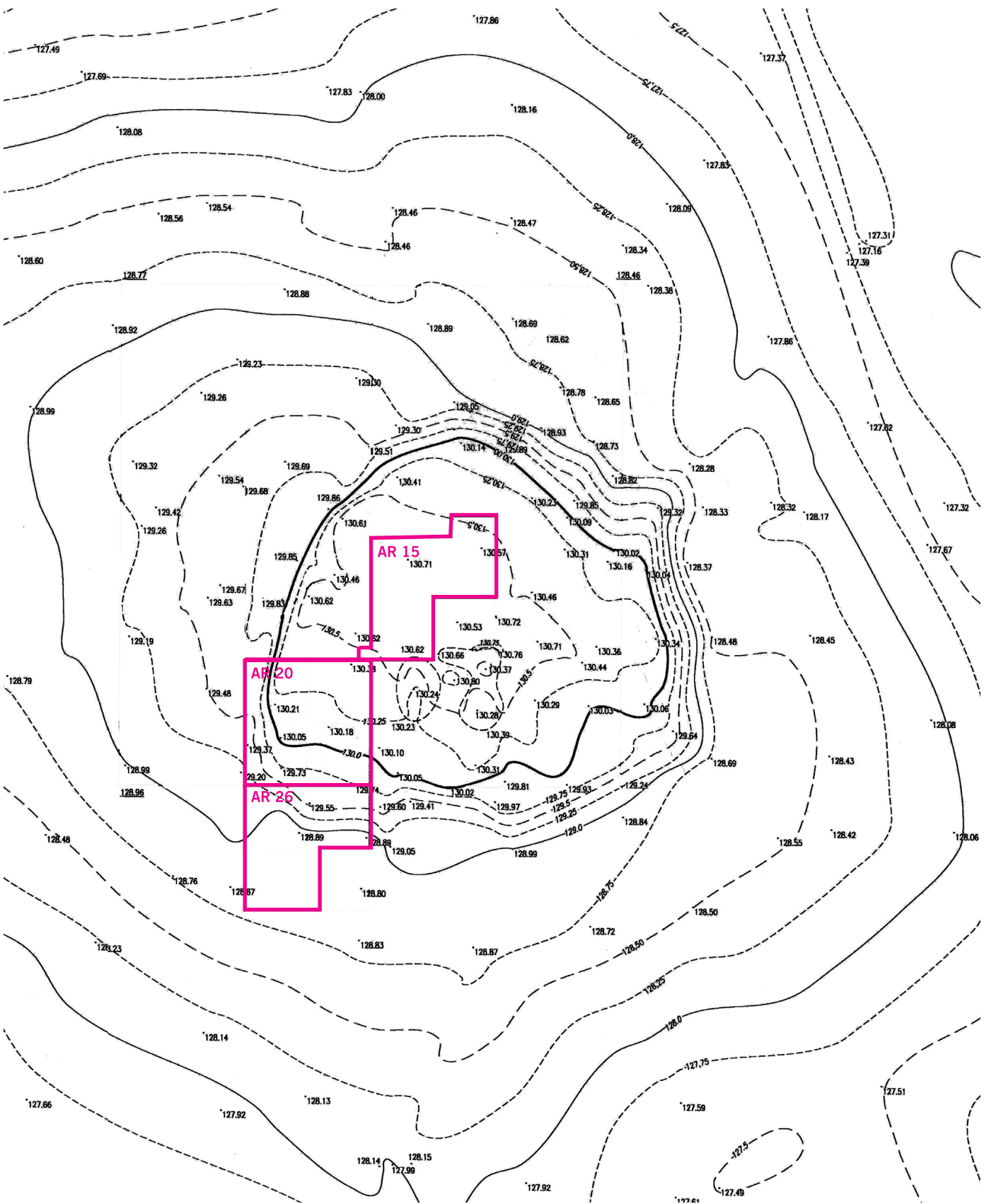
Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Pomiary magnetyczne terenu wokół wzgórza Krasino.

Nauk Stosowanych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Rozpoznanie magnetyczne zrealizowano za pomocą magnetometru protonowego PMP8G. Zmiany natężenia pola magnetycznego rejestrowano w dwusekundowym cyklu pomiarowym z zastosowaniem dwóch sond umieszczonych na amagnetycznym stelażu na wysokości 0,5 i 1,5 m nad powierzchnią ziemi. Pomiarów dokonano w ramach siatek metrowych wytyczonych w północno-wschodniej (20×45 m) i południowo-zachodniej (20×30 m) części stanowiska. Rozpoznanie elektrooporowe wykonano również w obrębie siatek metrowych zarówno na obszarze objętym pomiarami magnetycznymi, jak i w strefie położonej na południowy zachód od centralnej części stanowiska. Zastosowanie obu metod z zakresu tzw. archeologii niedestrukcyjnej dostarczyło przesłanek do określenia zasięgu cmentarzyska.

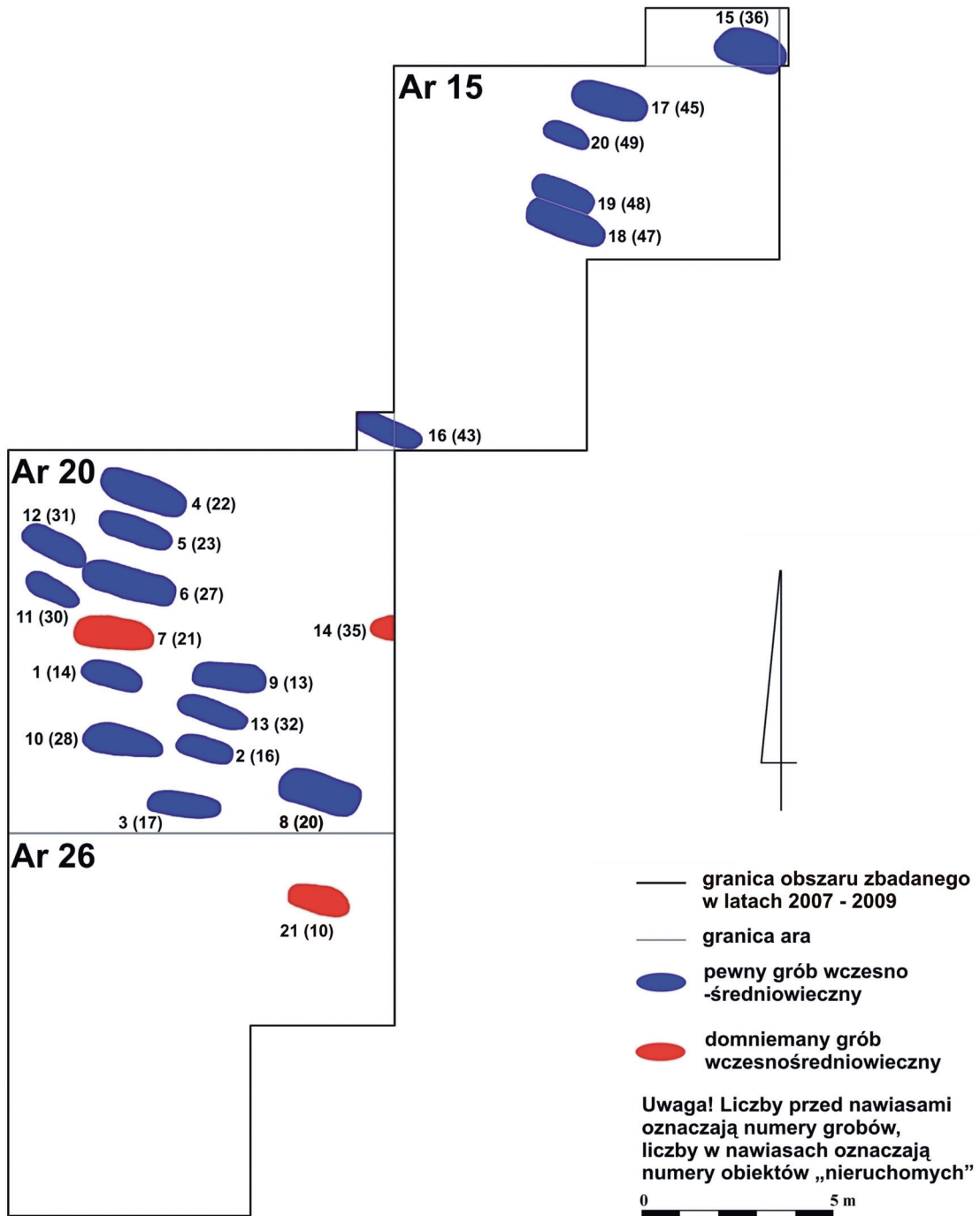
Badania wykopaliskowe prowadzone w latach 2007-2009¹³ objęły południowo-zachodni stok i część kulminacji wzgórza Krasino. W czasie

12 tygodni objęto nimi obszar o powierzchni 260 m^2 , wszędzie odstawiając, do poziomu stropu warstw geologicznych, skomplikowane układy grobów i szkieletów. Obecność wielu różnej wielkości kamieni i nie zawsze łatwa do odczytania sytuacja stratygraficzna stanowiska utrudniały eksplorację, która z koniecz-

¹³ Pracami kierował Marek Dulnicz z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie i Tomasz Kordala z Muzeum Mazowieckiego w Płocku. W badaniach uczestniczyli również: Jarosław Ościłowski i Aleksandra Rzeszotarska-Nowakiewicz z IAI PAN, Krzysztof Matusiak i Zbigniew Miecznikowski z MMP, Agata Wójcik z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, ponadto studenci z Warszawy i Pułtusza oraz młodzież z gminy Gozdowo. Serdecznie dziękujemy wszystkim uczestnikom badań za zaangażowanie i pomoc. Dziękujemy panu Dariuszowi Kalkowskiemu, wójtowi gminy Gozdowo, za pomoc w organizacji ekspedycji wykopaliskowych w poszczególnych latach oraz panu Arturowi Rybce, właścicielowi gruntu, za życzliwość i zrozumienie potrzeb ekspedycji archeologicznej.

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Usytuowanie wykopów archeologicznych z l. 2007-2009 (barwny kontur)
na tle planu sytuacyjno-wysokościowego stanowiska.

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Rozmieszczenie grobów w zbadanej w l. 2007-2009 części cmentarzyska; rysunek wykonał K. Matusiak.

ności odbywała się bardzo wolno. Biorąc pod uwagę owe trudne warunki badań, uzyskane dotychczas rezultaty należy uznać za spore osiągnięcie ekipy wykopaliskowej.

Dla prawidłowej identyfikacji każda z warstw, każdy grób i inne obiekty „nieruchome” otrzymały oddzielne numery. W trakcie trzyletnich badań wydzielono łącznie 49 jednostek stratygraficznych. Najprawdopodobniej 21 z nich należy uznać za wczesnośredniowieczne groby „szkieletowe” (patrz poniżej, tabela, s. 56). W większości przypadków taka interpretacja nie budziła zastrzeżeń. Jedynie w odniesieniu do trzech obiektów (nr 10, 21, 35) pojawiły się pewne wątpliwości. W wypełniskach dwu z nich (nr 10 i 21) nie natrafiono na ludzkie kości w układzie anatomicznym, a tylko

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Grób nr 8 (obiekt 20.) z zachowaną w całości obudową kamienną.

na pojedyncze, drobne ich fragmenty, natomiast znaleziono zabytki (kabłączki skroniowe, monetę, połowę szklanego paciorka, fragmenty naczyń glinianych), które na wielu cmentarzyskach z XI-XIII wieku stanowią pośmiertne wyposażenie zmarłych. W trzecim domniemanym grobie (obiekt nr 35), odsłoniętym częściowo, odkopano szczątki czaszki, lecz nie natrafiono na przedmioty wyposażenia zmarłego. Pisząc o grobach, warto jeszcze wspomnieć o jamie nieregularnego kształtu (obiekt nr 9), którą uważamy za pozostałość po amatorskich wykopaliskach z 1900 roku, czyli wczesnośredniowieczny grób zbadany przez L. Rutkowskiego i F. Tarczyńskiego; wskazują na to wymiary, kształt i treść wypełniska.

Rozmieszczenie grobów w przebadanej części nekropoli wykazuje pewne prawidłowości. Najważniejsza z nich, zauważalna na większości współczesnych cmentarzysk z ziem polskich, to rzędowy układ pochówków. Szczególnie dobrze widoczny był on w obrębie ara 20., gdzie odsłonięto aż 14 obiektów sepulkralnych. Pochówki nr 10, 1, 7, 6, 5 i 4 oraz 3, 2, 13 i 9 tworzyły dwa sąsiadujące z sobą rzędy, usytuowane na linii północny wschód – południowy zachód. Groby te znajdowały się w niewielkiej odległości od siebie, a dłuższe osie ich jam pokrywały się z kierunkiem północny zachód – południowy wschód. Najdalej na zachód wysunięte groby, nr 11 i 12, należy uznać za część

innego rzędu, którego dalszy ciąg być może uda się odsłonić w przyszłości. Układ rzędowy był również widoczny w położeniu grobów nr 18, 19, 20 i 17, odkopanych w arze 15. Zapewne jeden rząd grobów tworzyły pierwotnie pochówki nr 21, 8, 14 i 16. Występujące między nimi przestrzenie pozbawione obiektów sepulkralnych, obszerniejsze niż w innych rzędach grobów, prawdopodobnie nie odzwierciedlają sytuacji z czasu funkcjonowania cmentarza, lecz są rezultatem naruszenia tych przestrzeni przez nowożytnie (dwudziestowieczne?) wkopy. Ślady takich wkopów stwierdzono pomiędzy grobami nr 8 i 14 oraz 14 i 16. Wreszcie najdalej na wschód wysunięty pochówek, nr 15, stanowi zapewne fragment ko-

lejnego, nieodstąpionego jeszcze w większym wymiarze, rzędu grobów. Podsumowując tę część rozważań można uznać, iż w zbadanej partii cmentarzyska mamy do czynienia z obecnością sześciu, bardziej lub mniej wyrazistych, rzędów grobów.

Zaskakującym rezultatem najnowszych badań na wzgórzu Krasino było stwierdzenie, iż tylko dwa groby (nr 8 i nr 15) miały regularne, kompletne obudowy składające się z dużych kamieni polnych. W grobie nr 8 obudowa była ustawiona nieco asymetrycznie w stosunku do szkieletu. W pozostałych obiektach grobowych takich konstrukcji bądź w ogóle nie było (grobory nr 4-6, 10-13, 16-18), bądź wystąpiły nieliczne kamienie, być może stanowiące pozostałość po obudowach uszkodzonych lub po-

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Grób nr 16 (obiekt 43.) bez konstrukcji kamienniej.

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Odstanianie konstrukcji kamiennych na pograniczu arów 20. i 26. Na pierwszym planie luźno leżący głaz o stożkowatym kształcie.

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Grób nr 1 (obiekt 14.) z częściowo zachowaną konstrukcją kamienną.

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Grób nr 15 (obiekt 36.) z zachowaną w całości obudową kamienną.

przesuwanych w nieokreślonej przeszłości (grobory nr 1-3, 7, 9, 19-21). Stan zachowania kamiennych konstrukcji grobów oraz pozostałości licznych wkopów w różnych miejscach stanowiska wskazują, iż stopień ingerencji w substancję zabytkową cmentarza, po zakończeniu jego funkcjonowania, był większy niż początkowo sądziliśmy.

Eksploracja cmentarzyska uzmysłowiła również, jak pracochłonne i wymagające również specjalistycznych umiejętności było budowanie kamiennych grobowców. Trzeba było bowiem zwieźć z okolicznych pól odpowiednią liczbę głazów i mniejszych otoczaków, następnie odpowiednio obrobić wybrane kamienie i wreszcie tak je ułożyć, aby powstała odpowiednio duża i trwała kwatera grobowa. Dokładna obserwacja kamieni odstanianych na cmentarzysku wykazała, iż niektóre były ociosywane, gładzone i przepoławiane. Konstruując obstawę grobu dobierano także nieduże otoczaki o odpowiednim kształcie,

których zadaniem było klinowanie większych elementów obudowy. Biorąc pod uwagę te fakty, można chyba zaryzykować przypuszczenie, iż już w czasach wczesnopiastowskich pojawili się na północnym Mazowszu zawodowi kamieniarze angażowani do budowy kamiennych grobowców. Ogromna popularność tych ostatnich w tej części Polski w XI-XII wieku czyni ów domysł prawdopodobnym.

Stan zachowania szkieletów był szczątkowy. W najlepszym razie odśladano częściowo zachowaną czaszkę i kości długie nóg. Zły stan zachowania kośćca bardzo utrudniał określenie pozycji, w jakiej zmarły został złożony do grobu. Zapewne dominowało ułożenie typowe dla tego okresu, tj. pozycja wyprostowana na wznak, z rękami wyciągniętymi wzdłuż tułowia. Jednakże co najmniej jeden pochówek wyróżniał się pod tym względem. W grobie nr 1 zmarłego prawdopodobnie pochowano w pozycji skurczonej na boku. Przemawia za tym układ kości nóg i długość szkieletu *in situ* (zaledwie 85 cm). Taki sposób potraktowania zwłok kojarzy się z jednym z zabiegów antywampirycznych, a mianowicie ze skrępowaniem ciała nieboszczyka¹⁴. Przy zmarłym, na wysokości niezachowanej miednicy, leżał nożyk żelazny, ponadto w zasypisku grobu wystąpiły drobne fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych i węgle drzewne. Pochowanego otaczały z trzech stron duże kamienie obudowy oraz przykrywały warstwy bruku. Intrygującym znaleziskiem były leżące na skraju grobu, kilkadziesiąt centymetrów powyżej poziomu szkieletu, relikty dwóch spalonych belek.

Większość zmarłych pochowano głowami w kierunku północno-zachodnim i zachodnim. Jedynie w grobach nr 16 i 17 czaszki na pewno były skierowane na południowy wschód. Orientację południowo-wschodnią być może miał też pochówek nr 6. W grobach nie było reliktyw drewnianych trumien. Szczątki zmarłych spoczywały na dnie jam grobowych, nieco poniżej poziomu, na którym stały kamienie obudowy. Relacja stratygraficzna szkieletu i konstrukcji kamiennej była najbardziej wyraźna w grobie nr 8. Czaszka i inne kości znajdowały się tam tuż pod kamieniami północnego boku obstawy. Kształt tego obiektu przypomina budowę znanych z cmentarzysk znad górnego Orzycza (np. Łączyń Stare, Pokrzywnica Wielka) grobów, zaliczanych przez L. Rauhutę do typu II b (grób odstawowy z płytką jamą grobową¹⁵), a przez T. Kordalę – do typu kamiennego grobu komorowego¹⁶. Analogicznie zaklasyfikować wypada również grób nr 15, w którym natrafiono jedynie na drobne okruchy kości ludzkich. W odniesieniu do pozostałych grobów z kamieniami identyfikacja typologiczna zastosowanych niegdyś konstrukcji, z uwagi na zły stan ich zachowania, nie jest możliwa.

Jamy grobowe, których zasypiska nie zawsze wyraźnie odróżniały się od piasku calcowego, generalnie nie były głębokie. Ich dna, w stosunku do dzisiejszej powierzchni gruntu, znajdowały się na głębokości od 62 cm (w grobie nr 15) do 113 cm (w grobie nr 20). Tylko dwa groby (nr 18 i 20) miały głębokość większą niż 1 m. Oznacza to, że pochówki odkryte w latach 2007-2009 były dość wyraźnie płytsze od tych, które odkopali L. Rutkowski i F. Tarczyński. Inna różnica pomiędzy wynikami dawnych i obecnych badań polega na tym, że podczas najnowszych prac ani razu nie natrafiono na duże głązy stożkowatego kształtu stojące w narożnikach grobów. Jednakże odślonięcie kilku takich kamieni, leżących luźno w granicach ara 20. bez wyraźnego związku przestrzennego z eksplorowanymi grobami, zdaje się być z jednej strony potwierdzeniem podanych przez Leona Rutkowskiego informacji na temat kształtu konstrukcji kamiennych, z drugiej zaś – jeszcze jednym świadectwem poważnych zniszczeń dokonanych na cmentarzysku po 1900 roku.

¹⁴ M. Stanaszek, *Pochówki wampirów w Polsce wczesnopiastowskiej*, „Archeologia Żywa” 1999, nr 2 (11), s. 36-40; P. Żydok, *Wczesnośredniowieczne pochówki antywampiryczne*, [w:] Z. Kobyliński [red.], *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Warszawa 2004, s. 38-66.

¹⁵ L. Rauhut, dz. cyt., s. 456.

¹⁶ T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na Mazowszu północnym*, [w:] M. Dulnicz [red.], *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i materiały, t. 3, Warszawa 2005, s. 231-235.

Kolejnym elementem obrządku pogrzebowego wymagającym omówienia są inwentarze grobowe. Terminem tym obejmujemy całość materiału zabytkowego pozyskanego w grobach. Składają się nań zarówno znajdujące w sąsiedztwie szkieletów przedmioty pośmiertnego wyposażenia zmarłych, jak i wszelkie inne artefakty znalezione w obrębie zasypiska jam grobowych. Do tych ostatnich zaliczymy niezidentyfikowane przedmioty żelazne, drobne zazwyczaj fragmenty obtaczanych naczyń glinianych zdobionych poziomym żłobkowaniem i rzadziej linią falistą, wreszcie węgle drzewne, których obecność w grobach wczesnośredniowiecznych nie została jeszcze zadowalająco zinterpretowana.

Wśród 21 odkopanych w ostatnich latach grobów przedmioty intencjonalnego wyposażenia zmarłych stwierdzono w 12 pochówkach (nr 1-7, 11, 18-21). Największą grupę zabytków tworzyły ozdoby (kabłączki skroniowe, pierścionki, szklane paciorki, inne), mniej liczne były przedmioty gospodarcze (żelazne noże i pochwy noży), sporadycznie wystąpiły monety. Zapewne w skład pośmiertnego wyposażenia jednego ze zmarłych wchodziła też osełka z piaskowca (tabl. II: d), której fragment o długości 4,1 cm znaleziono tuż pod warstwą darni w południowej części ara 26., a więc u podnóża wzgórza Krasino. Dotychczas nie natrafiono na żadne militaria.

Po trzech latach badań nie da się stwierdzić, czy na cmentarzysku w Smorzewie groby „bogate” i „ubogie” skupiały się w odrębnych strefach nekropoli. Jak dotąd nie ma na to wyraźnych dowodów. Co ciekawe, w obu grobach z kompletnie zachowanymi konstrukcjami kamiennymi (nr 8 i 15), które dzieli odległość ok. 20 m, nie wystąpiły przedmioty, które można byłoby uznać za celowo umieszczone w grobie wraz ze zmarłym.

Najliczniejszą kategorię ozdób, podobnie jak na wielu innych współczesnych cmentarzyskach, stanowiły kabłączki skroniowe. Znaleziono ich łącznie 17 w siedmiu grobach. Ozdoby te pozyskiwano zarówno w trakcie eksploracji ewidentnych jam grobowych, jak i podczas przesiewania ziemi pobranej z miejsc, które dopiero z czasem okazywały się obiektami sepulkralnymi. W grobach znajdowano od jednego do pięciu kabłączków. Dwukrotnie natrafiono na resztki skórzanych opasek, pierwotnie noszonych wraz z kabłączkami na głowie.

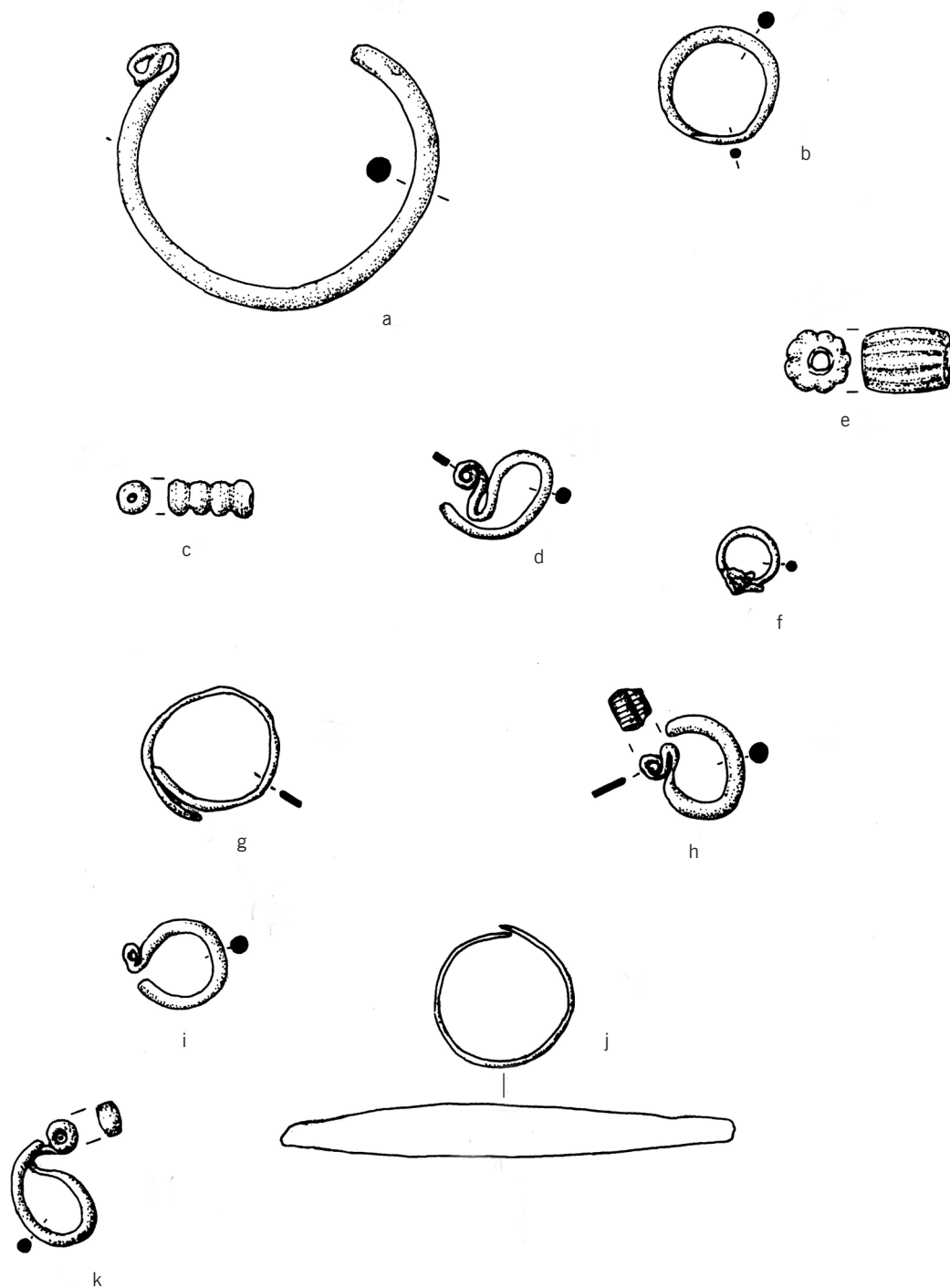
Kabłączki skroniowe znalezione w grobach na wzgórzu Krasino zostały wykonane ze srebra i rzadziej z brązu. Wszystkie okazy reprezentują pospolitą na obszarze zachodniej Słowiańszczyzny odmianę kabłączków tzw. esowatych, zaliczanych przez K. Musianowicz do typu III¹⁷. Na kilku egzemplarzach stwierdzono obecność żłobków na uszkach, te zaliczyć trzeba do podtypu IIIc (tabl. I: h). Omawiane ozdoby są zróżnicowane pod względem średnicy i grubości drutu, z którego je uformowano. Przeważają okazy małe, o średnicy wewnętrznej nieprzekraczającej 2 cm (tabl. I: d, h, i, k), które w podziale typologicznym H. Kočka-Krenz należą do odmiany A¹⁸. W grupie tej znalazły się wszystkie okazy srebrne i nieliczne brązowe. Kabłączki te miały z reguły końce lekko rozchylone, a w kilku przypadkach były dość znacznie spłaszczone (np. srebrne kabłączki z grobu nr 4, tabl. I: d). W grobie nr 2 znaleziono srebrny kabłączek skroniowy (tabl. I: a), który z uwagi na rozmiary (średnica wewnętrzna 4 cm) należy zaliczyć do wyróżnionej przez H. Kočka-Krenz odmiany B¹⁹, obejmującej okazy o średnicy wewnętrznej od 2 do 5 cm. Dwa największe egzemplarze, posrebrzane (tabl. II: b), pozyskano w położonym na stoku wzniesienia domniemanym grobie nr 21. Rozmiary tych kabłączków (średnice wewnętrzne 7,5 i 9,6 cm) sytuują je w odmianie C²⁰, do której H. Kočka-Krenz zaliczyła okazy o średnicy wewnętrznej powyżej 5 cm.

¹⁷ K. Musianowicz, *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii*, „Światowit”, t. 20, 1948/49, s. 132 i nn.

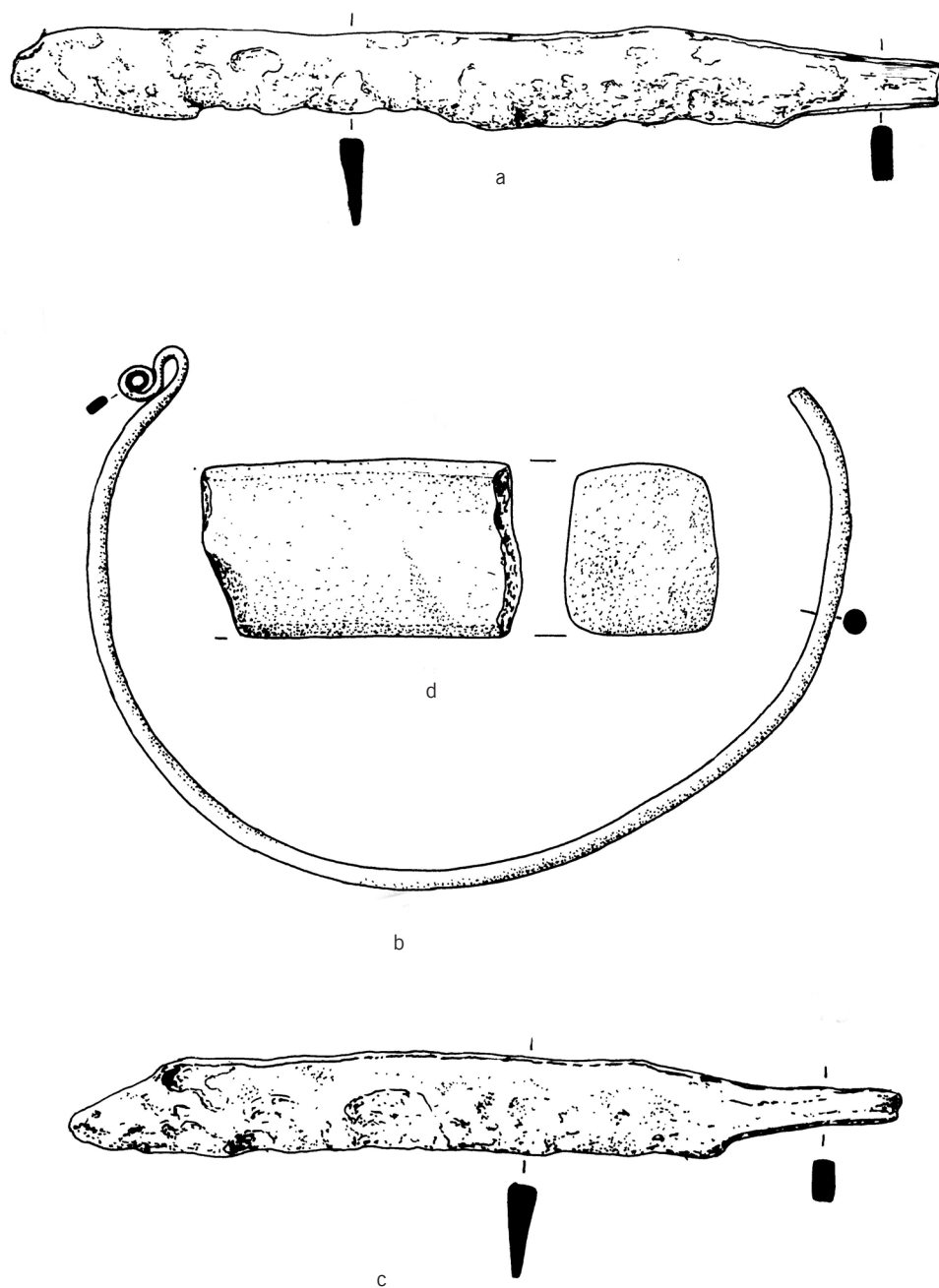
¹⁸ H. Kočka-Krenz, *Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 22, 1971, s. 102-105.

¹⁹ tamże.

²⁰ tamże.

Tablica I.
Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1.; a, g – grób 2.; b – grób 18.; c, f – grób 19.; d – grób 4.; e – grób 20.; h, j – grób 6.;
i – grób 7.; k – grób 15.; a, d, f, h, i, j, k – srebro; b, g – brąz; c – szkło, srebro; e – szkło.
Skala 1:1; rysunek wykonała L. Kobylińska.

Tablica II.
Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1.; a – grób 3.; b – grób 21.; c – grób 6.; d – znalezisko luźne; a, c – żelazo;
b – brąz, srebro; d – kamień.
Skala 1:1; rysunek wykonała L. Kobylińska.

W trzech grobach znaleziono trzy metalowe pierścionki. Są to mało wyszukane wyroby jubilerskie. Dwa okazy, z grobów nr 2 (tabl. I: g) i 6 (tabl. I: j), reprezentują typ pierścionków taśmowatych, który ilościowo dominuje w tej kategorii ozdób na obszarze wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej²¹. Obydwa egzemplarze ze Smorzewa, wykonane z płaskich taśm, należy zaliczyć do odmiany pierścionków niezdobionych. Brązowa taśma, z której wykonano pierścionek znaleziony w grobie nr 2 charakteryzuje się jednakową szerokością (4 mm) na całym obwodzie, a jej końce zachodzą na siebie na odcinku aż 1 cm. Natomiast okaz z grobu nr 6 uformowano z taśmy srebrnej, poszerzonej w części środkowej do 8 mm. Jej końce, o szerokości 4 mm, tylko nieznacznie zachodzą na siebie. Trzeci pierścionek, pozyskany w grobie nr 18 (tabl. I: b), reprezentuje nieco mniej popularny w młodszych fazach wczesnego średniowiecza typ pierścionków drucianych. Wykonano go z okrągłego w przekroju drutu z brązu, najbardziej pogrubionego (do 3 mm) w części środkowej i stopniowo zwężającego się aż do osiągnięcia ostrych, zachodzących na siebie na odcinku 5 mm, końców. Okaz ten, podobnie jak egzemplarze taśmowate, również nie ma ornamentu.

W grobie nr 19, kryjącym prawdopodobnie szczątki dziecka, znaleziono nietypową ozdobę ze srebra (tabl. I: f). Jest nią małe kółko o średnicy niespełna 1 cm, wykonane z okrągłego w przekroju drutu o grubości 1 mm. W miejscu zetknięcia końców drucika znajduje się dodatkowy element zdobiący w postaci swego rodzaju stożkowatego paciorka utworzonego z maleńkich srebrnych kuleczek. Opisana ozdoba, o ile jest kompletna, nie znajduje ścisłych analogii wśród okazów wczesnośredniowiecznej biżuterii z ziem polskich. Koliście wygięty drucik nawiązuje kształtem do kabłączków skroniowych, natomiast stożkowaty paciorek, wykonany techniką granulacji, nieco przypomina rozwiązania stosowane w produkcji srebrnych zausznic.

W trzech grobach pozyskano pojedyncze okazy szklanych paciorków. Każdy z nich reprezentuje inny typ. Fragmentarycznie zachowany egzemplarz z grobu nr 21, wykonany z zielonego szkła, miał pierwotnie postać paciorka płaskokulistego o wysokości 0,5 cm i średnicy 0,7 cm. Forma ta jest często spotykana w materiałach sepulkralnych z okresu wczesnopiastowskiego, także na północnym Mazowszu²². W grobie nr 19 znaleziono, wraz z opisaną wyżej nietypową srebrną ozdobą, paciorek segmentowy z wtopioną folią srebrną (tabl. I: c). Składa się on z czterech płaskokulistych segmentów o niejednakowej długości. Na jednym ze skrajnych segmentów widoczne są resztki srebrnej folii. Ten wykonany z jasnego szkła egzemplarz stanowi dużą rzadkość wśród szklanych paciorków z ziem polskich. Nietypowe jest zwłaszcza połączenie segmentowej konstrukcji paciorka z wtopioną w szkło srebrną folią. Zdobione w ten sposób paciorki, lecz zazwyczaj kształtu cylindrycznego i dwustożkowatego, są znane z wielu polskich cmentarzysk z XI-XII wieku. Dawniej uważano je za wyroby dregowickie lub bliskowschodnie²³. Jednak wobec znaczącego wzrostu liczby znalezisk tych ozdób w ostatnich dziesięcioleciach, kwestia ich proveniencji jest obecnie bardziej złożona²⁴. Okazy segmentowe, ale bez srebrnej folii, generalnie są notowane niezbyt często na stanowiskach nekropolicznych. Z Mazowsza znamy je m.in. z cmentarzysk w Bazarze²⁵, Tańsku Przedborach²⁶ i Czer-

²¹ H. Kočka-Krenz, *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań 1993, s. 118-120.

²² T. Kordala, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu...*, s. 161, tabela 31.

²³ R. Jakimowicz, *Okres wczesnohistoryczny*, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz, *Prehistoria ziem polskich, Encyklopedia polska*, t. IV, cz. 1 – dział V, Kraków 1939-1948, s. 421; J. Gąssowski, *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 2, 1950, s. 151; A. Chmielowska, *Wyroby szklarskie z X-XIII wieku na stanowisku 1 w Gdańsku*, Gdańsk wczesnośredniowieczny, t. 3, 1960, s. 153; H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, cz. II: *Analiza*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, s. 92.

²⁴ M. Dekówna, *Szkło w Europie wczesnośredniowiecznej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 224-225; D. Jaskanis, *Święck. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa 2008, s. 183-184.

²⁵ J. Marciniak, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Bazar Nowy, pow. Maków Mazowiecki*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 5, 1960, s. 120-121, tabl. I: 8, 9.

²⁶ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 38, 1971, z. 3-4, s. 415, tabl. VII: w.

sku²⁷. Trzeci paciorek ze Smorzewa, znaleziony w grobie nr 20, reprezentuje typ melonowaty (tabl. I: e). Okaz ten, o wysokości 1,3 cm i średnicy 1 cm, został wykonany ze szkła ciemnozielonego. Pokrywa go 9 pionowych żłobków, regularnie rozmieszczonych na obwodzie paciorka. Ozdoby tego rodzaju są rzadko znajdowane na stanowiskach nekropolicznych z interesującego nas okresu. Kilkanaście sztuk takich paciorków pozyskano na cmentarzysku w Świątku Strumianach²⁸.

W siedmiu grobach, skoncentrowanych w zachodniej połowie ara 20., znaleziono tyleż żelaznych noży. Tylko w dwóch grobach (nr 1 i 3) były one jedynymi elementami intencjonalnego wyposażenia zmarłych, w pozostałych współwystępowały z ozdobami: kabłączkami skroniowymi i pierścionkami. Większość noży poważnie zniszczyła korozja, przez co analiza typologiczna tych zabytków jest obecnie utrudniona. Jednak zdaje się nie ulegać wątpliwości, iż dominowały okazy z prostym tylcem i obustronnie wyodrębnionym trzpieniem rękojeści (tabl. II: a, c). Tylko nożyk z grobu nr 1 pierwotnie miał prawdopodobnie tylec łukowato wygięty. Noże ze Smorzewa, podobnie jak ogromna większość tych narzędzi odkrytych w grobach z młodszych faz wczesnego średniowiecza, charakteryzują się niewielkimi rozmiarami. Całkowita długość zachowanych w całości okazów z grobów nr 3 i 6 wynosi odpowiednio 13,7 cm i 12,6 cm (pomiary dokonane przed konserwacją zabytków). Do ciekawego wniosku doprowadziła obserwacja noża z grobu nr 6. Otóż jego ostrze, o długości ok. 9 cm, zapewne tkwiło w kościanej pochewce, której resztki, przywierające do skorodowanego metalu, zachowały się. Kościane pochwy noży są wielką rzadkością w materiałach sepulkralnych. Wcześniej natrafiono na nie w kilku grobach cmentarzyska z XI-XII wieku w Płocku-Podolszycach²⁹.

Smorzewo, gm. Gozdowo, stan. 1. Srebrny denar tzw. krzyżowy z grobu nr 7 z zachowaną obudową kamienną.

Interesującym znaleziskiem jest srebrny denar krzyżowy, zwany potocznie „krzyżówką”. Pozyskano go, wraz z dwoma kabłączkami skroniowymi, w domniemanym grobie nr 7. Moneta ta, o średnicy 1,2 cm, ma krawędź podwyższoną na całym obwodzie. Na rewersie znajduje się, niesymetrycznie wybity, znak krzyża kawalerskiego. Na awersie czytelny jest otok perełkowy i dolna część pastorału (nie jest widoczna krzywaśń pastorału). Moneta

reprezentuje typ VII wg M. Gumowskiego. Dotychczas na cmentarzyskach północnego Mazowsza znaleziono 4 denary krzyżowe: w Bazarze³⁰, Karwowie Orszymowicach³¹, Kleszewie³² i Żukowie³³. Kwestia przyczyny deponowania monet w grobach nie została jednoznacznie wyjaśniona, choć była omawiana przez wielu autorów³⁴. Jak dotąd pojawiły się dwie zasadnicze koncepcje. Pierwsza z nich sugeruje, iż

²⁷ J. Bronicka-Rauhut, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*, Warszawa 1998, s. 27, tabl. 4: 14-16, 28.

²⁸ D. Jaskanis, dz. cyt., s. 185.

²⁹ T. Kordala, *Cmentarzysko z XI-XII wieku w Płocku-Podolszycach*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 1992, nr 15, s. 32, tabl. XII: 2, 4; XV: 2.

³⁰ J. Marciniak, dz. cyt., s. 106, 121, tabl. III: 35.

³¹ F. Tarczyński, *Groby rządowe kamienne w pow. płockim*, „Światowit”, t. 3, 1901, s. 30, tabl. XI: 1.

³² S. Woyda, *Kleszewo, pow. Pułtusk, stanowisko 1*, „Informator Archeologiczny”. Badania 1968 r., Warszawa 1970, s. 193; R. Kiersnowski, *Kleszewo, pow. Pułtusk*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 13, 1969, z. 4, s. 248.

³³ T. Żurowski, *Mazowieckie wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Żukowie, pow. Płońsk*, [w:] W. Szymański [red.], *Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 197, ryc. 8: g; M. Dzik, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Żukowie, pow. Płońsk*, Warszawa 2006, s. 79, ryc. 59: 2.

³⁴ m.in. P. Radoměřský, *Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě. Příspěvek k datování kostrových hrobů mladší doby hradištní*, „Sborník Národního muzea v Praze”, Svazek IX-A-Historický, č. 2, 1955; R. Kiersnowski, *O tzw. „luźnych” znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25, 1958, z. 3, s. 185-186;

Zestawienie materiałów z cmentarzyska w Smorzewie, pozyskanych w l. 2007-2009
(nie uwzględniono poci zmarłych z powodu braku wyników analiz antropologicznych).

Nr obiektu	Nr grobu	Charakterystyka pochówków			Inwentarze grobowe										Uwagi
		Orientacja szkieletu	Wymiary jamy grobowej (obstawy grobu) długość × szerokość (w cm)	Głębokość grobu (w cm)	Kabłączki skroniowe	Pierścionki	Szklane paciorki	Inne ozdoby	Noże żelazne	Pochewki noży	Monety	Niezidentyfikowane przedmioty żelazne	Fragmenty naczyń glinianych	Węgla drzewne	
14	1	NW	?	65					1				x	x	częściowo zachowana konstrukcja kamienna, niewidoczny zarys jamy grobowej
16	2	NW	145×70	80	1	1			1			1	x		szczątkowo zachowana konstrukcja kamienna
17	3	NW	?	75					1			2	x		szczątkowo zachowana konstrukcja kamienna, niewidoczny zarys jamy grobowej
22	4	NW	210×98	92	3				1				x		brak konstrukcji kamiennej
23	5	NW?	?	86	3				1			2	x		brak konstrukcji kamiennej, niewidoczny zarys jamy grobowej
27	6	SE?	220×80	89	1	1			1	1		2	x	x	brak konstrukcji kamiennej
21	7	?	?	ok. 70	2						1	1	x	x	naruszona konstrukcja kamienna, niewidoczny zarys jamy grobowej
20	8	NW	(210×105)	72								1	x	x	dobrze zachowana konstrukcja kamienna
13	9	NW?	181×77	94											szczątkowo zachowana konstrukcja kamienna, kości szkieletu przemieszane
28	10	NW	227×95	67											brak konstrukcji kamiennej
30	11	NW?	?	79	5				1				x		brak konstrukcji kamiennej, niewidoczny zarys jamy grobowej
31	12	NW	?	84											brak konstrukcji kamiennej, niewidoczny zarys jamy grobowej
32	13	NW	193×65	85											brak konstrukcji kamiennej
35	14	?	?	67									x		odstłonięto fragment grobu, niewidoczny zarys jamy grobu
36	15	?	(170×115)	62									x		dobrze zachowana konstrukcja kamienna
43	16	SE	?	72									x		brak konstrukcji kamiennej, niewidoczny zarys jamy grobowej
45	17	SE	?	82									x		brak konstrukcji kamiennej, przy miednicy znaleziono wiór krzemienisty, niewidoczny zarys jamy grobowej
47	18	?	?	111		1							x		brak konstrukcji kamiennej, niewidoczny zarys jamy grobowej
48	19	NW	?	84			1	1							naruszona konstrukcja kamienna, niewidoczny zarys jamy grobowej
49	20	?	?	113			1						x		szczątkowo zachowana konstrukcja kamienna, niewidoczny zarys jamy grobowej
10	21	?	?	ok. 70	2		1					1	x		szczątkowo zachowana konstrukcja kamienna, niewidoczny zarys jamy grobowej
Razem					17	3	3	1	7	1	1	10			

zmarły otrzymywał monetę jako ekwiwalent za te przedmioty wyposażenia, których szczególnie nie akceptował Kościół (np. naczynia z pokarmem). Druga hipoteza, za którą opowiada się obecnie większość badaczy, zakłada przejście przez różne ludy Europy antycznego mitu o przewoźniku dusz w zaświaty, Charonie, któremu nieboszczyk musiał zapłacić za przewiezienie łodzią do Hadesu. W tym ujęciu moneta w grobie to „obol zmarłego”, opłata dla przewoźnika³⁵.

Chronologia cmentarzyska

Przesłanki do datowania nekropoli, uzyskane po trzech latach badań wykopaliskowych, są jeszcze dość skromne. Dostarcza ich analiza porównawcza zarówno elementów pośmiertnego wyposażenia zmarłych, jak i wybranych cech obrządku pogrzebowego.

Wśród przedmiotów znalezionych przy zmarłych największą wartość dla ustaleń chronologicznych mają niektóre ozdoby i moneta „krzyżówka”. Zwraca uwagę pokaźna liczba drobnych wyrobów jubilerskich ze srebra. W grupie kabłączków skroniowych zdecydowanie przeważają małe srebrne okazy (do 1,5 cm średnicy). Jak już była o tym mowa, można je zaliczyć do wyróżnionej przez H. Kočkę-Krenz odmiany A, w której badaczka ta umieściła kabłączki najstarsze na obszarze Słowiańszczyzny północno-zachodniej, datowane zasadniczo na okres od połowy lub 3. ćwierci X stulecia do przełomu XI i XII wieku³⁶. Okazów nominalnie młodszych, dwunasto- i trzynastowiecznych, plasujących się w odmianach B i C, jak dotąd znaleziono na wzgórzu Krasino znacznie mniej. Pozostałe ozdoby ze srebra, a więc pierścionek taśmowaty z grobu nr 6 oraz nietypowy zabytek z grobu nr 19, niewiele wnoszą do kwestii chronologii stanowiska. Warto jednocześnie podkreślić, iż stosunkowo wysoka frekwencja wyrobów ze srebra w grobach, zdecydowanie wyższa od liczby ozdób z brązu, jest argumentem przemawiającym za umieszczeniem początków funkcjonowania cmentarza już w XI wieku. Siłę tego argumentu dodatkowo wzmacnia odkrycie srebrnego denara krzyżowego, notabene dokonane w tej samej strefie nekropoli (zachodnia część ara 20.), w której pozyskano większość małych kabłączków skroniowych ze srebra. Sądzi się, iż „krzyżówki” wytwarzano masowo na terenie Niemiec, w okresie od schyłku X do końca XI lub początku XII wieku, głównie na potrzeby handlu ze Słowiańszczyzną. Część jednak powstała w Polsce³⁷.

W badaniach nad chronologią przemian obrządku pogrzebowego w okresie wczesnopiastowskim przydatne są również takie dane, jak rozmieszczenie grobów na cmentarzysku, sposób ułożenia zmarłych, odsetek pochówków wyposażonych, obecność trumien etc. W odniesieniu do nekropoli w Smorzewie kilka jej cech niewątpliwie zasługuje na uwagę w kontekście rozważań nad datowaniem stanowiska.

W pierwszej kolejności wypada uwzględnić orientację pochówków. W przebadanej części nekropoli zdecydowana większość zmarłych została pochowana głowami w kierunku północno-zachodnim, a więc zgodnie z wymogami Kościoła w tym względzie. Oznacza to, iż obyczaj manifestowania związków ro-

W. Szymański, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gorystawicach, pow. Busko*, [w:] W. Antoniewicz, P. Biegański [red.], *Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy*, Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, t. 2, Warszawa 1963, s. 187-188; E. Kolníková, *Obolus mŕtvých vo včasnostredovekých hrobach na Slovensku*, „Slovenská Archeológia”, t. 15, 1967, cz. 1, s. 189-254; M. Miśkiewicz, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, 1969, s. 266-267; W. Dzieduszycki, *Kruszce w systemach wartości i wymiany społeczeństwa Polski wczesnośredniowiecznej*, Poznań 1995, s. 93-96.

³⁵ Ostatnio na ten temat: K. Wachowski, *Obol zmarłych na Śląsku i w Małopolsce we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 39, 1992, s. 123-138; S. Suchodolski, *Początki obola zmarłych w Wielkopolsce*, [w:] H. Kočka-Krenz, W. Łosiński [red.], *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań 1998, s. 496-504; Z. i S. Kurnatowscy, *„Obol zmarłych” w wielkopolskich zwyczajach pogrzebowych*, [w:] R. Kiersnowski, S. K. Kuczyński, M. Męclewska, M. Mielczarek, B. Paszkiewicz [red.], *Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa 2002, s. 129-136.

³⁶ H. Kočka-Krenz, *Esowate kabłączki skroniowe...*, s. 105, 110.

³⁷ A. Kędzierski, *Polskie denary krzyżowe w skarbie ze Słuszkowa*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 42, 1998, z. 1-2 (163-164), *passim*.

dowych za pomocą różnicowania kierunku ułożenia zwłok w grobach, szeroko praktykowany jeszcze w XI wieku, był wśród użytkowników smorzewskiego cmentarza już w zaniku. Kolejna sprawa to odsetek zmarłych z wyposażeniem pośmiertnym. Jak wiemy, niewiele ponad połowa grobów zawierała przedmioty wyposażenia. Tymczasem na cmentarzyskach pochodzących z wczesnych faz chrystianizacji zwyczajów pogrzebowych na ziemiach polskich (schyłek X – XI w.) odsetek ten jest z reguły większy. Ważna wydaje się także częstotliwość występowania konstrukcji kamiennych w grobach. Nawet po uwzględnieniu niemałych zniszczeń dokonanych na stanowisku, zwłaszcza w ubiegłym stuleciu, musimy przyznać, iż część grobów na wzgórzu Krasino tych konstrukcji na pewno nie miała. Jest to przesłanka, by omawianą nekropole lub tylko jej część uznać za młodszą od tych cmentarzysk północnego Mazowsza, których początki sięgają XI wieku, a więc czasu, gdy na tym obszarze pojawił się zwyczaj obudowywania jam grobowych polnymi kamieniami. Oceniając przydatność przywołanych tu cech obrządku pogrzebowego do ustaleń chronologicznych, wypada uznać, iż zarówno orientacja pochówków, jak i frekwencja grobów z wyposażeniem pośmiertnym zmarłych czy wreszcie obecność grobów bez kamiennych konstrukcji, przemawiają za tym, aby cmentarzysko datować nie wcześniej niż na początek XII wieku.

Jak wobec tego datować zbadaną część stanowiska? Pewne elementy kultury materialnej niewątpliwie mogą pochodzić z XI stulecia. Nie musi to oznaczać, iż w tym samym wieku znalazły się one w grobach. Z kolei niektóre cechy obrządku pogrzebowego są typowe raczej dla tradycji nieco późniejszej. Ostatecznie więc stwierdzamy, iż odkryte dotychczas pochówki z pewnością nie są młodsze od XII wieku, a część z nich mogła się pojawić na wzgórzu Krasino już w XI stuleciu. Z taką propozycją datowania nie kolidują wyniki badań L. Rutkowskiego i F. Tarczyńskiego w 1900 roku. Problem chronologii cmentarzyska wymaga dalszych badań wykopaliskowych.

Tomasz Kordala

The early medieval skeletal cemetery situated on Krasino Hill in Smorzewo,
the county of Sierpc
(summary)

There is a moraine hill in the village of Smorzewo, which lies 12 km to the south of the town of Sierpc. Called "Krasino" by the local people, the hill is where some precious remains of an early medieval burial ground have survived.

The burial ground in Smorzewo was uncovered and briefly surveyed by amateur archaeologists at the very end of the 19th century. With ossuaries encased with fieldstones, this burial ground is of a type which was predominant in the northern parts of Mazovia between the 11th and 13th centuries. The uniqueness of this archaeological site results from the fact that its area has been barren land since 1900, when the amateur archaeological exploration took place.

In 2007, the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences and the Mazovian Museum in Płock designed a research project called "Krasino." This project aims to explore the whole burial ground by means of archaeological excavation and publish all the results. Once the area around the hill had been surveyed by means of geophysical methods, excavation works were started in the summer of 2007. During three research periods in the years 2007-2009, an area of 260 m², includ-

ing the south-western slope of Krasino Hill and its top, was dug over. Consequently, 21 early medieval graves were discovered. Only two of them had complete pit encasements made of big stones, some of which had undergone dressing. In the remaining graves, there were either no stones at all or just a few of them, which may have been remains of some damaged encasements. In 12 out of the 21 graves, there were some objects which had been buried with the bodies. These included 17 temple rings with S-shaped ears (the majority of which were made of silver), 3 rings made of bronze and silver, 3 glass beads (one of which had an embedded silver-leaf), 1 unusual ornamentation made of silver, 7 iron knives (one of them was in a bone sheath) and 1 coin—a silver denar. Discovered under the turf at the foot of the hill, a sandstone hone must have been one of the objects buried with the bodies in the graves. Also, fragments of earthenware and some wood coal were unearthed in some of the grave pits.

The characteristics of the funeral rites and analysis of the unearthed relics of this material culture indicate that the majority of the graves date back to the 12th century. However, it cannot be ruled out that some of the graves came into existence on Krasino Hill as early as the 11th century. The archaeological research on the hill is to be continued.